
Dones immigrants i estratègies de sociabilitat. Entre la reivindicació, la resistència i la reconstrucció personal i grupal

Paquita Sanvicén

Dolors Mayoral

Fidel Molina

Departament de Geografia i Sociologia (Universitat de Lleida)

GESEC-Grup Consolidat "Territori i Societat"

psanvicen@geosoc.udl.cat

RESUM

La sociabilitat, les xarxes relacionals, l'associacionisme, la participació en definitiva, són aspectes que s'identifiquen com a fonamentals per a la vertebració d'una ciutadania plural i cohesionada. Una part important d'aquesta pluralitat la conformen les dones immigrades. En la mesura que tenen condicionants específics han de posar en joc respostes particulars. En aquesta comunicació ens aproximem a les formes, els espais relacionals de les dones immigrades adultes que viuen a la ciutat de Lleida. També als seus condicionants i dinàmiques per teixir xarxes que els facilitin l'acomodació, el desenvolupament i reconeixement personal i col·lectiu.

Paraules clau: gènere, immigració, capital social, sociabilitat, Lleida

1. Introducció

Des de Tocqueville (1963) està demostrat i reconegut el paper cabdal que té l'associacionisme en la construcció d'una democràcia sòlida i cohesionada. Incorporat en aquest conjunt, està fora de dubte la rellevància que té per a l'acomodació, inserció i integració de la població nouvinguda. (Garreta i Samper, 2008; Ribas, 2003; Morell, 2005; Moreras, 2009:16-20)

La investigació sobre el nou teixit associatiu fet per immigrants, tot i ser relativament recent, compta ja amb una bibliografia nombrosa des dels anys noranta. (Casey, 1997; Veredas, 1998; Aja, 2000; Show, 2003; Morell, 2005; Garreta i Samper, 2006; Moreras, 2009; Aparicio, 2010; Mayoral, Molina i Sanvicén, 2011). Remei Sipi (2000) va posar en evidència que les dones tenien també protagonisme en aquest àmbit. Tot i que en els darrers anys han anat apareixent estudis, el conjunt és escàs, si ho comparem amb els percentatges, si més no, de dones que viuen en el conjunt de la població immigrada assentada. (Süb, 2002; Gonzalez i Alvarez, 2005; Torres, 2008; Ros, 2011)

Alhora, és fàcilment comprovable que quan es parla d'associacionisme immigrant les dones s'obvien (Observatori, 2009; Aparició i Tornos, 2010). Es constata, revisant les bases d'entitats autonòmiques i locals, que aquestes entitats representen un percentatge petit respecte el conjunt, que no es correspon al volum de la seua presència en els pobles i ciutats.

Cal suposar que hi ha espais de participació per a la dona immigrant més enllà de les entitats associatives. A partir d'aquesta constatació, el concepte de sociabilitat esdevé especialment útil per buscar els marcs de creació dels seus intercanvis relacionals i analitzar els àmbits en què s'estenen.

La sociabilitat fa referència a tota activitat establerta pels éssers humans. Hi ha formes de sociabilitat formalitzada i maneres informals. Moreras (2009:15) alerta sobre el fet que aquestes expressions no poden ser interpretades com a espontànies ni aleatòries ja que podem estar condicionades i determinades per patrons de relació definits per pressupòsits de proximitat i llunyania entre grups. En el cas de les interaccions socials de les dones immigrades entre elles i amb els grups o individus de la societat receptora, caldria ampliar aquest marc amb els factors possibilitadors que permeten que hi hagi contacte i interrelació en els grups i entre els grups. Tal com es constata en l'anàlisi dels relats de les històries de vida, hi ha uns condicionants imprescindibles per a teixir capital social i relacions: competència comunicativa, temps, motivació, actitud, espais....

La noció de sociabilitat incorpora un component individual interessant per aplicar-lo a les qualitats personals de les dones líders que treballant, o no, en entitats són capaces de teixir xarxes i esdevenir referents grupals. On no arriba el grup, o el que hi ha no és prou sòlid, pot arribar-hi la influència personal.

Lligat amb la sociabilitat, un concepte que és especialment útil per seguir les dinàmiques particulars de les dones immigrades és el de capital social o xarxes estables de relacions (Bourdieu, 1986:2). Les xarxes socials generen confiança, seguretat, vincles emocionals i interrelacions a diferents nivells. Subirats ja va demostrar la relació directa entre el capital relacional de les persones i la posició en què es troben les persones i els grups socials en la societat o en els diferents camps i espais d'intercanvi. Per a aquest autor, la inclusió social es fonamenta en tres pilars interrelacionats, la fortalesa de les xarxes relacionals, que generen al seu torn mecanismes de reciprocitat, n'és un de fonamental. (Subirats, 2004:15-16)

Quan parlem de persones immigrades adultes, hem de tenir en compte que les seues trajectòries operen en espais de desigualtat i per tant no les podem analitzar a partir dels mateixos paràmetres que observem els de la societat autòctona. Encara menys quan ens referim a les dones. La seua inclusió depèn en bona mesura de l'ancoratge social que tinguin amb els individus o grups de la societat receptora. Llegit en termes de freqüència i fortalesa, poden facilitar la comprensió mútua i la identificació, en cas contrari, la feblesa de la xarxa o la seua inexistència les dificulten, quan no impedeixen. (Ros, 2011:15)

Aquesta comunicació recull dades i reflexions de la primera fase d'un estudi encetat en el primer quadrimestre de 2012. *Dones immigrants a Lleida. Perfils, realitats, expectatives i aportacions* pretén analitzar de manera exhaustiva, amb un enfocament qualitatiu, la situació de les dones que han arribat a la ciutat en la darrera dècada. En aquesta fase sobre la participació, ens plantejàvem buscar respostes als interrogants apareguts en estudis anteriors (Molina, Mayoral i Sanvicén, 2011, Mayoral i Sanvicén, 2012).

El primer interrogant feia referència, doncs, al seu paper en el teixit associatiu. Hi ha molt poques entitats creades per –i per a- dones immigrants i en el conjunt d'associacionisme immigrant la seua representativitat és escassa. Si l'associacionisme és vist com un element bàsic per a la integració, la formació de capital social, la sociabilitat i la interrelació amb la societat de recepció, i en el cas de les dones té una presència puntual, quins són els efectes sobre el seu procés d'integració? Hi ha condicionants propis pel fet de ser dona i immigrant respecte el teixit immigrant general? Es doten les dones d'altres espais d'interrelació i participació? de quins mecanismes i canals de comunicació, relació i creació de xarxes socials disposen? El seu capital social és restringit a la seua comunitat o hi ha espais de confluència amb la societat autòctona? Quins, en aquest cas? Com es vertebren? Quins són els espais de relació? Quines són les xarxes socials? Quines estratègies es posen en joc?

2. El context i la investigació

Lleida és la cinquena població de Catalunya pel que fa a la quantitat absoluta d'estrangers residents.⁴¹ Al 2000 hi havia un 1,9% d'habitants estrangers. En poc més d'una dècada el percentatge ha augmentat gairebé 20 punts. Al 2012 d'un total de 139.834 lleidatans, ja 29.887 (el 21,37%) tenen origen forà. El grup majoritari és l'Africà, al qual pertany el 40% del total. Són de Llatinoamèrica el 17%. En volum de població el tercer grup, el conformen el conjunt de països de l'antiga Europa de l'Est amb un 26% del total. La població asiàtica just arriba al 6%.

El 44% són dones. Entre la població africana el nombre d'homes és més alt, encara que les dones són el 34%. Per contra, el 59% del col·lectiu llatinoamericà són dones. L'anàlisi per països confirma que, exceptuant l'Equador, de tots han arribat més dones.⁴² De Rússia el 82% és femení, de Polònia el 54% i de Romania, que és un

⁴¹ Idescat. *Població estrangera. Explotació estadística del padró, 2012*, <http://www.idescat.cat/poblacioestrangera/?b=6>

⁴² El detall homes/dones d'aquests països és: Argentina(129/164); Bolívia (321/482), Brasil (265/549), Colòmbia (503/659), Cuba (51/68), Chile (38/47), Equador (276/255), Paraguai (29/48), Perú (104/143) República Dominicana (226/301), Uruguai (38/46) Veneçuela (50/71)

col·lectiu nombrós de més de set mil dos-centes persones, elles són gairebé la meitat, el 49,22%. Les estrangeres constitueixen el 19% del total de dones de la ciutat. Més enllà de la significació de les dades quantitatives, i malgrat les polítiques actives fetes des de les institucions municipals i autonòmica, la seua participació pública és escassa.

Partim del convenciment que és necessari distanciar-nos de les visions etnocentristes per tant el disseny de la investigació és qualitatiu. Recollim parts del relat de nou dones immigrades. Sis marroquines, dos llatinoamericanes i una romanesa. Joves, entre 23 i 40 anys. Només una passa dels cinquanta. Totes nascudes fora van venir d'adultes, la més jove va arribar de petita. Excepte per a aquesta, per a la resta el primer lloc del seu viatge migratori va ser la ciutat o, abans, algun poble del voltant. La més jove no té parella però la resta estan casades i amb fills. Només una té estudis bàsics, la resta tenen carreres universitàries fetes prèviament i la seua situació laboral actual, si treballen, no s'adiu amb l'estatus que tenien abans de venir.

El criteri que ha prevalgut al buscar-les no ha estat la procedència.⁴³ Pels objectius d'aquesta fase de la investigació en aquesta, hem buscat dones vinculades al teixit associatiu immigrant i altres que no hi han estat mai.⁴⁴ Una d'elles és presidenta de l'associació de romanesos, mixta. De les dos llatinoamericanes, una va estar cofundadora del Centre Llatinoamericà i l'altra no ha participat mai en cap entitat. De les marroquines, totes elles han estat, o són, presidentes, membres de la junta o persones amb un paper actiu en les associacions de dones immigrants.

S'han fet històries de vida perquè ens interessa el procés complet. El punt de vista del qual partim és que l'ús de la categoria absoluta de *dona immigrant* com a genèric ens aboca a un parany generalista de simplificar i unificar una realitat que és complexa, polièdrica i diversa. (Sipi i Araya, 2005:21-22; Gregorio, 2012: 578-79).

Els relats ens han permès aprofundir en la trajectòria vital, personal i anar més enllà de la categoria *origen cultural*. Per ser persones, i adultes, s'incorporen a la societat de recepció amb processos vitals determinats: un procés socialitzador, educatiu, cultural, social, participatiu; una construcció identitària, també una manera de ser, i una actitud vital. Certament, el nou context condicionarà, però aquest pòsit també.

3. Les xarxes de relacions interpersonals

Institut Nacional d'Estadística. *Padró Continu per municipis*, gener de 2012 <http://www.ine.es/jaxi/tabla.do>

⁴³ Tanmateix una de les limitacions d'aquesta primera fase ha estat no haver pogut accedir a més dones llatinoamericanes, més dones de l'Europa de l'Est i asiàtiques

⁴⁴ En aquesta fase, la procedència no ha estat un criteri de selecció, tanmateix val a dir que, a partir de les reflexions que ha suscitat aquesta primera fase, s'està ampliant el ventall d'entrevistes per poder atansar-nos a la realitat de grups molt invisibilitats com ara les dones russes, poloneses i asiàtiques.

No existeix la dona, sinó les dones.⁴⁵ Cada una és diferent, té un capital cultural i educatiu, unes expectatives, un entorn i una trajectòria vital distinta. La tendència a la generalització amaga la gran complexitat real. Tota persona necessita lligams per viure, avançar, sobreviure i crear el seu projecte vital. Les dones que han arribat a Lleida estant construïnt encara el seu capital relacional particular. Desenvolupen un procés de reordenació de la d'origen i un altre de cerca i construcció de les noves relacions que necessiten per sobreviure i socialitzar-se en el lloc d'arribada.

“..en mi la d'abans i ara hi ha un canvi molt gran, però tinc un coneixement del català encara que no el parlo bé, vaig fer treball de mediació cultural, vaig guanyar relacions amb homes i dones d'aquí és més oberta a la societat que abans, per exemple el meu primer any vaig estar tancada entre les dones dels col·lectius marroquí, ara tinc una complicitat amb dones autòctones, d'altres comunitats nacionalitat i això es més enriquidor.” BA

3.1. Les connexions transnacionals

Parlem de reordenació en la mesura que la distància opera com un selector natural. Com qualsevol persona, totes havien ja construït una estructura relacional al país d'origen: la família, les persones conegudes, els amics i amigues, els espais de reunió social i participativa, i els lligams laborals i acadèmics. El viatge migratori trenca les rutines, el cercle va minvant, com passa sempre amb qualsevol tipus de relació que no s'alimenta, i s'acaben mantenint de manera estreta aquells vincles més forts emocionalment: la família i els amics íntims.

Totes sense excepció mantenen aquesta vinculació. Les Tic, Facebook apareixen com unes aliades importants per mantenir i ampliar les dimensions d'aquests cercles inicials. Adela Ros (2011) apunta que la societat xarxa és una eina bàsica de connectivitat que obre un ventall d'oportunitats importants de relació i comunicació. El mòbil, Skype i Messenger possibiliten recrear un espai perifèric de relació periòdica. Espais i persones que es tornen a retrobar en períodes de vacances, trobades familiars rellevants. Quan la despesa del viatge impedeix aquest retrobament periòdic la pantalla i l'ordinador és l'element substitutiu de connectivitat que supera la distància. El paper de la xarxa amb el lloc d'origen és reconegut en pràcticament tots els casos com un nexa d'ancoratge amb el país i cultura que no volen deixar. El retorn pot estar llunyà, però en cap cas és una opció descartada.

⁴⁵ Agnès Agboton, entrevista “Un modo de contemplar la vida” *Boletín de cultura Afrohispana*, núm. 10., 2008, p. 4-5

«La mujer africana» no existe, como no existen “los catalanes” Generalizaciones, grandes palabras. La vida es un proceso dialéctico en el que los contrarios se concilian hasta edificar una síntesis (es casi un proceso alquímico) que pronto producirá su contrario”
<http://www.afrocubaweb.com/antonioromero/boletinafrohispana10--2008.pdf>

El relat d'una de les entrevistades, posa en evidència que, en determinades ocasions, segons com sigui l'entorn i les circumstàncies, el pes d'aquest lligam pot tenir un efecte negatiu i constrenyedor de les expectatives i els desitjos de desenvolupar un projecte propi, personal, com a dona. La distància amb la família és geogràfica però la influència continua intacta.

"...No puc desatendre les obligacions amb la meua família del Marroc i la del meu home. No entenen que jo vulgui estudiar, treballar fora de casa, fer activitats a l'associació. Per ells jo hauria de quedar-me a casa, cuidar del meu home, el meu fill i la meua filla. Li diuen a la meua filla cada vegada que parlen amb ella y discutim per això. La nena em retreu que passi tantes hores amb les altres dones i a l'associació. El meu home ja també pensa igual..." SB

Hi ha una tensió existent entre el pes dels lligams que es mantenen en origen i els que es construeixen en la realitat quotidiana. La retroalimentació en un mateix sentit d'aquesta influència conservacionista amb el nucli de l'entorn immediat familiar afegeix un element de complexitat al desenvolupament personal de SB. El paper de l'entorn familiar en la presa de decisions de les dones en tots els aspectes de la vida, és determinant, ja sigui immigrada o autòctona. En el seu cas, el pes de l'entorn familiar llunyà amb el que s'està connectat és un llast culpabilitzador i inhibidor d'actituds i de les capacitats individuals.⁴⁶

3.2.El procés complex de vertebració del nou capital relacional

Teixir les noves xarxes és el procés obligat conseqüència del viatge migratori. Aquest desfà els vincles de seguretat i confiança coneguts. Un nou espai, amb costums, maneres de fer i de viure diferents, demana començar un procés de resocialització. Cap de les que han seguit al seu marit tenia cap contacte ni ningú conegut quan ha arribat aquí. La fortalesa de la xarxa afegida a la seguretat dels espais coneguts i vitals desapareixen i es transformen en una situació desconeguda i inesperada: soledat i incomunicació.

"em vaig trobar sola, no entenia res, el meu marit treballava i jo em quedava tot el dia sola sense saber que fer i com fer-ho. Només tenia al voltant persones d'aquí que no coneixia, que no m'enteni i que no entenia" SA

" cuando llegué aquí a España , tenía tristeza y también echaba de menos mi familia y mis amigas" NA

" ... no hablaba espanyol ni catalán y esto por mi es el primer problema que he tenido i las personas que me han ayudado són: mi marido y una mujer autóctona que es la madre del jefe de mi marido, ella que me ha enseñado las tiendas y los nombres de las cosas , en realidad me ha dado un apoyo muy grande.." NA

⁴⁶ Tot i que aquesta tensió només ha aparegut en una història de vida, ens fa pensar que no sigui un cas aïllat, en el cas de comunitats determinades. És un element interessant en què cal aprofundir en posteriors investigacions.

Ja en la introducció s'ha assenyalat la importància de no deixar de banda en l'anàlisi de la sociabilitat de la dona immigrada els condicionants. L'element primer per poder-se relacionar és el comunicatiu. Totes dominen idiomes internacionals, a més dels seus propis. Tanmateix, cap d'elles sap parlar català, ni que a Lleida s'hi parla. Excepte les llatinoamericanes, que es poden comunicar, la resta quan arriben no entén ni parla tampoc castellà.⁴⁷

“Quan arribem aquí, la realitat és molt difícil, va venir el meu home primer i després de 2 mesos ens vam incorporar nosaltres. Es molt difícil si no hi ha una xarxa familiar, d'amics, i més que això si tens problemes lingüístics. Es molt difícil, no tenim amics, no tenim família, el meu home si sap castellà però jo no, ni castellà ni català, perquè la llengua estrangera per a mi és anglès i francès, vaig estudiar angles, llavors es molt difícil” BA

“...la primera dificultat de tot la llengua, vaig arribar sense parlar ni català ni castellà només havia llegit uns llibres pel meu compte, havia començat un curset de 20 hores de castellà però això és molt poc, només sabia saludar i poca cosa més, recordo que quan em trobava sola al carrer a vegades pasaba pànic i tot, sobretot quan la gent se'm dirigia perquè no els sabia contestar, m'entraba el pànic, recordo uns quants episodis de pànic per no poder-me comunicar-me.” FB

A les dificultats de l'idioma s'hi afegeix l'actitud dels autòctons, que han d'afrontar també canvis sobtats en els espais públics i quotidians. La incomprensió, el desconeixement mutu són elements de refracció que impedeixen el procés de vertebració de noves xarxes socials amb normalitat. Una situació d'incomunicació i soledat viscuda de manera particular per les dones en comparar la situació de suport, ajuda i seguretat vital i anímica que tenien amb l'actual.

“... el marroquí, aquella es la rumanesa, posar etiquetes, estem acostumats, passa a qualsevol societat i pensó que és lo normal d'alguna manera però si que n'hi ha dificultats, sobretot aquest trencament, la ruptura entre la realitat que deixes i la nova que trobes que et quedes desamparat. Jo quan vaig venir no coneixia més que el meu home, ningú més. Al meu país tenia una bona feina, poc remunerada, però pertanyia a un estatus social elevat, el món universitari, l'educació, les realitats que vaig trobar aquí situacions molt dures com que gent que em preguntava al teu país que hi ha gats i gossos pel carrer?... esperes un cert grau de desconeixement, d'ignorància, ni tinc la pell negra, ni faig pudor, però fa mal, per altra banda dius és normal i ho passes malament, estàs en la situació que estàs, no pots tornar enrera, els amics i la família que t'estimen i et poden donar suport estan lluny, el problema és emocional, es el drama de tot immigrant.” FB

Durant un temps, cadascuna sobreviu amb lligams pràcticament inexistents. La família estricta i la xarxa d'origen és qui manté a distància l'escalf anímic i vital que probablement és més important per a elles que per a les seues parelles.

“Penso que les dones viuen d'una altra manera la immigració. Els problemes, els motius que pot tenir una dona no els té un home, això segur, primer no passen pels

⁴⁷ Encara ara les marroquines adultes tenen dificultats per expressar-se bé en català. Totes afirmen que aquest fet els resta possibilitats en les relacions laborals i socials amb els i les lleidatanes.

mateixos processos, les mancances no les viuen, d'alguna manera sí, però no és igual. El meu home sí, havia començat una carrera a Madrid, i és molt diferent, ell no va venir per necessitat, per això la motivació és diferent, el va arribar a Lleida per necessitat econòmica, se li havia acabat la beca i havia de treballar sí però emocionalment ja estava, ja havia trencat el lligam amb la seua família, amb els seus amics, tenia més amics aquí que allà, li va ser més fàcil. Jo no, les meues amistats que mantinc encara, els amics són aquells, aquí tinc amics, coneguts, aquells vincles tan forts que s'havien construït durant els anys de l'institut i de la universitat doncs aquí no, no puc parlar de la mateixa experiència" FB

En general, l'aterratge a la ciutat i la primera immersió es fa per mitjà dels coneguts, més tard entraran en contacte amb les associacions d'immigrants. Només per a la família de BA el primer suport que van tenir va ser l'associatiu ja que, a causa de la feina oficial del seu home, el Consolat els va facilitar el contacte. En general, els primers lligams amb les persones autòctones són les que estan relacionades amb el treball, fruit de la necessitat, i els que troben ja fets pel marit.

Un dels elements recurrents en els relats és la referència a l'actitud personal, el caràcter, la motivació i també la necessitat. La quantitat de la xarxa, les seues dimensions i heterogeneïtat depèn de cadascú, del llistó que es posi i de què venci les pròpies limitacions.

" Quan vaig arribar no sabia res de res, ni català, ni castellà, m'explicaven que aquí parlaven un altre idioma, pensava, com ho faré? No hi havia ningú que m'expliqués res, ni què havia de fer però jo sóc molt sociable, m'agrada parlar, no em fa por, anava fent, aprenia paraules al diccionari traduïdes del francès, n'aprenia unes quantes i sortia a comprar, al metge" NA

3.3. Els espais de socialització

Els llocs i les maneres de trobar-se i de reunir-se tenen un important vessant cultural i simbòlica. Les relacions humanes tenen també una dimensió espacial. En l'anàlisi de les xarxes de relació de la població immigrada el lloc on es duen a terme aquestes relacions és important. Una de les reivindicacions reiterades és la manca d'espais on trobar-se, fer les activitats i visibilitzar-se. Les trobades i les activitats que es duen a terme com a entitats no tenen un espai fix i es duen a terme en llocs distints segons l'ocasió: despatxos municipals, espais d'associacions veïnals, Ong, parròquies, cases particulars, i restaurants, quan cal celebrar alguna festa.

Tenir o no tenir espais és un element diferencial també respecte el teixit social autòcton. Cada una de les entitats disposa d'una seu visible i identificada. Les d'immigrants no. No creiem que aquesta sigui una causa de la feblesa de les entitats de dones immigrants, però sens dubte que no poder disposar de llocs estables de reunió és un handicap afegit. Impossibilita, per exemple, poder disposar d'espais per a la interrelació, si més no, amb les dones autòctones, un element aquest reiterat en els

relats de les dones marroquines, especialment preocupades pels prejudicis de la societat receptora i conscient que són qui pateixen més l'estranyament social.

"...les polítiques públiques han de canviar, les d'avui en dia és molt difícil de crear un diàleg, un espai no es fàcil, si per exemple tenim expectatives de crear una interculturalitat, sense espais comuns, sense diàleg no és possible fer-ho, és impossible, sense polítiques públiques és més difícil, per exemple jo amb les meues veïnes al barri si no tenim un espai, és molt difícil, si no tenim espais de contacte comuns és molt difícil.

"Hi ha associacions al barri, em refereixo a més coses, de projectes que tinguin aquesta preocupació, de trobar un diàleg entre les cultures que estan a Lleida, els espais falten, serien importants per a les dones més que per als homes, les dones més perquè les dones no han tingut l'oportunitat de sortir de casa com els homes, no han tingut l'oportunitat de treballar igual i per les dones immigrades més i sobretot les dones marroquines immigrades i subsaharianes per les mancances que tenim en relació amb l'idioma, amb la relació professional, es una cosa mes necessària" BA

Els espais de relació, creació, cerca i manteniment de vincles amb les persones del mateix origen i/o amb els autòctons són diversos i heterogenis. Distingim entre llocs propis d'activitats i contactes formals i els llocs on es desenvolupen accions i contactes informals.

3.3.1. Espais formalitzats de relació

3.3.1.1. Les entitats associatives

Les històries de vida constaten que la implicació de les dones immigrades en el conjunt del teixit social de la ciutat és, encara, quantitativament escassa i, sobretot, poc visible. Des del govern municipal, des que l'arribada de persones estrangeres va passar de ser un fet puntual a estructural, s'ha estat impulsant la seua organització amb entitats com a una política activa d'integració de les persones immigrants i de vertebració d'espais d'interlocució estables. Des dels inicis, es va dur a terme accions per tal que les dones, sense exclusió, hi tinguessin un paper actiu i es va vetllar estret per què formessin part de les juntes de les associacions que s'anaven constituint. Més enllà de la formalitat, i que hi ha dones en les juntes, la realitat és que en general el seu paper queda en un segon pla respecte el dels homes.

A Lleida hi ha cinc associacions de dones immigrants, quatre estan composades per dones subsaharianes, de diferent procedència i una per dones marroquines. En la resta d'associacions no hi ha específicament una secció de dones, encara que n'hi ha que organitzen activitats per a tothom i també específiques. No hi ha una sola raó que justifiqui que totes siguin de dones africanes, probablement n'hi ha diverses. N'assenyalem tres, que hem trobat reflectides en les històries de vida. La primera, la gran diversitat interna del continent africà, desconegut no només per als autòctons sinó també pels habitants dels diferents països:

“Jo vaig conèixer el veritable Marroc aquí a Lleida. El Marroc és diferent segons la procedència, segons els pobles. Als pobles la imatge de les dones és molt diferent de la que tenen a la ciutat.” SA

La segona, derivada de l'anterior, té a veure amb el sentit de la comunitat específica de cada origen. Senegaleses, magribines viuen mons, estils i necessitats distintes. També les musulmanes, a banda de la manera com visquin les seues creences, senten diferent de les que no ho són. Per tant, els espais, els interessos poden ser distants. La tercera, tal vegada té a veure amb les característiques individuals de les dones, que tenen inquietuds, preparació acadèmica i experiència associativa en el lloc d'origen.

“ Al Marroc hi ha associacions culturals, jo vaig tenir una experiència molt important en l'àmbit associatiu, nivell cultural molt alt, temes de a dona, conflicte palestí, cultura dominant, nivell cultural molt alt, Talleres, associacions que va del treball voluntari, cada mes buscàvem una entitat i fem pintura i xerrades i també associació de drets humans, en la comissió de la dona, reivindicació, etc. etc. discutir la poligàmia, moltes coses, associació per a persones que s'han de convalidar estudis.” BA

I, encara, n'afegim una quarta que és l'evidència que dins les entitats mixtes el seu paper és subaltern i no troben espais per tractar els temes que els interessin.

“Jo veig que hi ha molts estereotips de la dona marroquina, que no té un nivell d'estudis, que no està integrada a la societat, no fa esforç, llavors nosaltres treballem sobre aquest tema es molt important i també tenir diàleg amb la societat d'acollida es molt important per canviar aquesta realitat, jo sempre dic que hi ha dones i dones, si que hi ha dones marroquines que no fan res es per motius estructurals, pertinença a la zona rural, lluitar contra l'estigmatització que tenen les dones marroquina, a un empresari una dona marroquina no pot treballar aquí, fer esforç per canviar aquesta realitat, es molt positiva . Necessitem tenir diàleg amb les dones d'aquí. Per fer això l'associació ha de ser de dones perquè la majoria de les associacions generals home si dones no volen treballar sobre el tema gènere, sobre el tema dones no volen i crec que nosaltres qui hem de fer aquest esforç. El pas sempre crec que l'hem de fer nosaltres, pel tema de la dona si hi ha homes que tenen iniciativa però pocs.”

“..Sempre volia estar en una associació (...)Eren reunions tot d'homes, no hi havia dones, les dones s'havien d'estar a casa. Em va dir, a veure si tu portes més dones, però no, ells només volien homes. Per treballar per les dones cal una associació de dones. Vaig crear la delegació de dones d'Ibn Batutah” SA

El funcionament d'algunes d'aquestes associacions és intermitent. Fins i tot, una està com la seua fundadora (AA) diu *passant un any sabàtic* ja que s'han de dedicar a treballar i a estudiar. La participació demana temps, implicació i motivació. El moment actual de crisi demana que les dones dediquin encara més temps a la preparació i a parlar dels seus problemes que a fer activitats. No hi ha associades que paguen encara que l'associació de Gambia fa una col·lecta de diners

“La asociación por las mujeres es un espacio de reencuentro entre ellas, es un espacio por hablar por discutir, tambien hacemos un torn de dinero 5 euros al mes entre 45 mujeres y cada mes una mujer que tene el derecho de coge este dinero, no

podemos olvidar el beneficio de las mujeres al país de origen del proyecto de fundar una cooperación de aceite a Gambia” NA

Les dones llatinoamericanes participen de les activitats del Centre Llatinoamericà amb normalitat. Les rumaneses no necessiten una entitat de dones. Probablement perquè l'associació cultural romanesa té una presidenta...

“No tenim aquesta necessitat perquè si les dones volem fer alguna cosa la fem, no cal tenir aquest departament sobretot perquè l'associació és una mica especial (...) ...hi ha més dones que homes. Jo treballo amb dones, a través de les dones arribem als homes. Parlava al començament d'aquest procés diferent de la vivència diferent, els homes ho viuen d'una altra manera, quan hem de fer alguna cosa, la implicació no la tenen els homes com les dones, allavons a través de les dones com que som famílies arribem als homes” FB

“.. participem amb tota la família perquè sinó no seria possible, no pot participar només la dona, a veure quan participes? En el temps lliure, que no en tens o ent ens poc, si vas tu tens conflictes amb la teua família per tant has de portar tota la família si ens trobem un diumenge per celebrar el dia de la dona, fem com un dinar una trobada, passem tot el dia junts, ens ho passem junts, els homes, els nens, les dones segur que després farem una festa les dones sortirem a sopar les dones, ja ho dic quan tenim ganes de fer una cosa la fem però hi ha aquest aspecte de comunitat, familiar..” FB

3.3.1.2. Centres formatius

Una de les estratègies interessants de reconstrucció de la identitat personal i col·lectiva és sens dubte el procés formatiu que han d'emprendre. Hi ha dones que no necessiten sortir i habiten a la ciutat des de fa temps en el seu espai tancat, restringit. El seu capital relacional queda reduït al seus cercles i a les seues necessitats.

“Es diu: no es volen integrar i es diu fàcil però no es té en compte que: No tenen estudis, son de pobles petits, no coneixen ningú, estan allunyades de tot, de la seua família, el seu entorn, no perquè vulguin. El vel les limita, els posa una barrera, la no comunicació els crea inseguretat. Es curiós que quan no entenen, somriuen, assenteixen somrient i no entenen res. Es fan nuclis tancats. No necessiten comunicar-se, els fills tradueixen, poden comprar al supermercat sense entendre res. Veuen l'objecte, miren el preu i a la caixa miren i amb els números saben que han de pagar. Val al metge amb els fills” SA

En el moment que aquest cercle reduït ja no els és suficient, es veuen obligades a ampliar-lo. El primer handicap és la manca de competència comunicativa. Les dones entrevistades constaten com a primera dificultat conèixer les llengües que es parlen a la ciutat, especialment català.

“Al començament era més complicat que les dones tinguessin informació de les activitats que hi havia a la ciutat d'aquestes per elles però ara no, la informació la tenen tota. La majoria encara li costa anar, però la crisi hi ha fet molt. Les dones estan molt controlades. El curiós és el canvi que fan en els cursos, des que comencen fins que acaben, han canviat del tot. Fan una transformació. Per exemple tinc una companya que s'ha separat i ha de continuar sola, s'ha d'espavilar, ja s'ha adonat que cal aprendre l'idioma si vol tenir papers, veu que no és tan difícil.” SA

La crisi està provocant que les dones, fins i tot les que estaven recloses, també que s'hagin d'apuntar a mòduls formatius, professionalitzadors, cursos d'idiomes. Entitats de voluntariat, Ampa, Ong, Centre de Normalització Lingüística, Institut Municipal de Treball, Institut Municipal d'Educació, tallers de la Regidoria de Drets Civils, etc. En aquests espais formals aprenen no només competències teòriques sinó a interrelacionar-se amb altra gent, inclosa l'autòctona. La qüestió és si en aquests contactes són permanents i acaben formalitzant una xarxa d'intercanvi o no van més enllà de l'aula.

“ estudio el català cada sabado tres hores , i des de la Regidoria que han comentado, i allí tengo amigas de muchas nacionalidades como las senegaleses, marroquinas , mujeres de Mali, de Algèria , es un espacio muy positivo por todas las mujeres”

Cara a l'ampliació del seu espai relacional, el perill d'aquests espais formatius és que l'oferta vagi adreçada només a immigrants. La guetització de l'espai aleshores tanca encara més els grups. Els espais i accions de proximitat adreçades al conjunt de la ciutadania com el programa Voluntariat per la Llengua incorpora el plus del contacte intercultural, especialment necessari per a les dones immigrades.

3.3.2. Espais i xarxes de relacions informals

Les històries de vida constaten la importància dels espais i les relacions no formalitzades tal com ja apuntaven Sipi i Araya, (2005:70-75).

“ No arribem a totes les persones romaneses, les altres persones es reuneixen a l'església, té una comunitat evangèlica que està molt ben organitzada al polígon, es troben allà, son membres unes 500 persones entre nens i adults i tot això es troben durant la setmana, hi ha l'església ortodoxa també unes 200 persones i després hi ha espais, les botigues romaneses, els restaurants, Hi ha botigues romaneses... sí, hi ha de productes que venen de Romania o fets aquí...hi ha dos restaurants força antics el Bucarest i l'altre Transilvània, fan menjar d'aquí i menjar típic romanès i quan la gent fa una festa, per exemple de boda, de naixement, o quan convides algú d'aquí doncs conèixer la gastronomia i ho fas aquí si no ho vols fer a casa teua.

Les botigues són botigues bàsicament de productes d'alimentació, dolços, carn, productes, botigues, això forma part dels espais de relació per les dones, les dones se troben allà, comencen a parlar, es relacionen, també hi ha la part aquesta del vincle, de l'origen, l'experiència inicial aquí, van arribar aquí uns quants i pot ser que ara s'hagin portat mig poble, o sigui que es coneixen ja des de l'origen i les relaciones es mantenen, s'alimenten, hi ha molta gent que es coneixen des d'allà, hi ha molta gent que quan venen aquí el continúen, hi ha molta gent que igual les amplien, si jo tinc uns amics que venen del poble del costat i venen a casa meua i venen els altres i els altres la relació aquesta s'expandeix. Serveixen per enfortir els vincles amb la comunitat.” FB

Els espais informals són veritables llocs formatius i de construcció de la personalitat de la dona immigrant. Tot i que les trobades a casa giren al voltant d'un te o un berenar, és una excusa per trobar-se i intercanviar informació, dubtes, ofertes de feina, reflexions sobre els seus problemes...

“Si tengo amigas són todas de Gambia y tenemos el costumbre de una reunión cada 15 días a nuestras casas y a veces en la asociación” NA

La ciutat es caracteritza per tenir una gran quantitat de parcs i places àmplies, amb jocs infantils que permeten l'intercanvi i la relació entre els grups d'iguals,

“..siempre quedamos con amigas a casa, però veces a la plasa quando el tiempo esta bueno para hablar y para disfrutar sobre todo del tiempo de la primavera , a veces a las celebraciones familiares, y a la asociación y siempre para hablar sobre nuestros problemas y las cosas de la vida en general, pero la mujer casada tiene muy difícil de encontrar tiempo libre “ NA

“ Comerços, botigues... botigues de comerç n'hi ha.... A casa seua algunes pertinen, diu, si voleu per exemple us puc pentinar, són espais de relació també, per xerrar, ... botigues de comerç sobretot pels homes sobretot, les dones... què fan? Les places són l'espai de relat, en realitat no hi ha un espai especial, depèn de cada ocasió, de cada oportunitat, les cases, les places, les festes...” BA

Operen com espais d'articulació d'expectatives, de sensibilització, d'influència de les que tenen una mentalitat més oberta cap als que són reticents,

“Participen a les Ampa, si que hi participen ara ja si, ens vam començar a incorporar a les Ampas,... al 2008.. sí, es una evolució, parlem entre nosaltres i ens diem aquí hem de participar, hem de donar opinió, hem d'explicar que som, la majoria dir que sí.” BA

“Les dones ens influenciem molt entre els dones. Si hi ha un grup, cap dona dóna un pas i no s'atreveixen en elles, quan una dona té una iniciativa i les altres diuen potser sí, endavant. El primer any per exemple, elles van dir que no participaven en les activitats de Nadal, perquè es de cristianisme, nosaltres al Coran hem de creure. Vam dir primer hem de mirar i després si hi ha alguna cosa que va contra l'islam o això, ens n'anem, però no en realitat hi vam anar, no hi ha res, vam disfrutar amb els Pastorets, aquestes coses les discutim entre les dones, a casa parlem de moltes coses. Influencia mes el grup d'amigues que l'home, a vegades sí, a vegades no. Depèn de cada cas.” BA

“ Altres espais...de trobada.... Nosaltres ens veiem (anteriorment utilitzavem els centres cívics, ara és tan complicat, ara tenim un local d'una parròquia... les trobades mes intimes les fem al domicili, les altres les fem al local d'una parròquia, estar en un local val diners, si vols fer una festa, es fa un pica pica, no es pot fer en un centre civic.”FB

En definitiva, tot i que sembla que la major part de l'esforç en la construcció del teixit relacional es dedica a mantenir el propi amb altres dones immigrants, el cert és que excepte una, la resta manifesta que el seu cercle està constituït a parts iguals per dones autòctones i dones immigrades, fins i tot n'hi ha que s'han forjat cercles sense influències del seu origen. Es constata que hi ha una relació directa entre capital formatiu i cultural d'origen, l'actitud i el plantejament del paper que com a dona vol tenir a la ciutat

“En aquests 10 anys només tinc dos amigues marroquines. La resta són d'aquí. Treballo amb dones marroquines que són analfabetes, els costa entendre què passa i sortir de casa perquè fins ara no ho han necessitat. Hi treballo perquè les vull ajudar

però no m'interessa el seu nucli perquè és tancat. No et pots quedar només en un nucli tancat, has de posar-hi distància, obrir-lo. No tinc res en comú amb elles.” SA

4. La visibilització com a estratègia cap a la reivindicació personal i col·lectiva

4.1. La inclusió en associacions de dones autòctones

Un indicador de capital social és la interrelació amb el teixit autòcton, en aquests moments tot just està en un estadi embrionari. No disposar d'espais estables de trobada, algunes actituds valentes que es resisteixen a no lluitar contra la imatge de pobra dona immigrada que se'ls atorga, han provocat tal vegada l'inici d'un canvi de tendència. Moreras (2009:16) plantejava la dimensió de la proximitat com un catalitzador de vincles relacionals. Probablement, no sigui casualitat que els indicis de col·laboració entre dones i associacions apareguin en dos barris que tenen en comú la potència de l'associació de veïns i la seua història de treball envers la cohesió interna de nuclis que tenen una composició poblacional històricament heterogènia.

L'ampliació dels cercles de relació són bàsics per a l'enriquiment global de individu i la participació social. Alhora, el fet de pertànyer a grups reduïts i tancats tot i que en principi reforça la identitat col·lectiva i individual, a mig termini pot exercir un efecte nociu en la mesura que el grup es tanca i aïlla del (Simmel,1908) El perill d'exclusió que comporta és reconegut per totes les entrevistades.

“Des del començament ho he tingut clar. No avances si només estàs amb marroquines” SA

“Amb les associacions d'aquí no tinc cap relació. Estic pensant d'incorporar-me a una associació de dones autòctones, penso buscar l'associació de Balàfia i des d'allí fer coses, perquè si no queden aïllades. Les associacions de dones treballen però si busquem a treballar plegades serà millor. Ara aniré a una associació de dones autòctones. Intentaran estirar altres dones cap a aquesta associació, es molt important, si treballes amb associacions autòctones crec que arribem a molts objectius, si fem una xerrada per a dones immigrades també hi ha dones autòctones, però quan ho fas només per a les dones immigrades es queda només com un guetto.”

Aquesta constatació no havia aparegut ni tan categòrica ni reflexionada en les anteriors converses que havíem mantingut amb homes (Molina, Mayoral i Sanvicén, 2011; Sanvicén, Mayoral i Molina, 2012). Probablement perquè com diu FB *“els homes no viuen el procés de la immigració de la mateixa manera. Tot i les complexitats ho tenen més fàcil”*.

També ha estat una altra dona, Rachida El Badoui (2013), que ha fet notar que un dels problemes de la interrelació entre immigrants i autòctons és que, probablement com una acció refractària i d'autoseguretat, els primers s'estimen més quedar-se en els seus espais tancats abans de relacionar-se amb els autòctons ja que és un pas

costós, complex i no exempt de dificultats també per l'actitud igualment tancada i reticent d'aquests.

4.2. Hawaa, un mitja de comunicació propi

Mireia Campanera (2012: 60-61) que ha estudiat la implantació de les religions a la ciutat apunta que al gener de 2011 estaven empadronades a la ciutat 8.989 persones nascudes en països de població majoritàriament musulmana. D'aquestes, 2355 són dones. Les que van vestides a la manera occidental, passen desapercebudes. No pas les que porten *abaya* o *hijab*, i menys encara les, poques, que porten burka.

La nostra és una societat en què a més de la monetària l'altra economia dominant és la de l'aparença que fa massa sovint quedar-nos amb els clixés i no aprofundir. El vestir propi de la seua religió afegeix a les dones musulmanes un element de visibilització i etiquetatge explícit. Afegit a la càrrega dels estereotips creats al seu voltant, com a dona pobra, analfabeta, endarrerida culturalment, vaga, subjugada al seu home, els dificulta l'accés a determinats àmbits laborals i socials i els dificulta encara més teixir xarxes de relació més enllà d'elles mateixes.

"..la mare porta el vel, el mocador al cap, la gent tenen un txoc més gran al veure-la a ella que veure al meu pare que aparentment era un senyor vestit normal i corrent per ells, la meua mare va causar una impressió més gran perquè eren els primers marroquins que van arribar a la comarca, potser hi havia una família quan ells van arribar i la gent se'ls mirava com a bitxos rars, que es això, d'on venen?" AA

Poder participar en l'àgora compartida (Mayoral, Molina i Sanvicén, 2011:91-106) implica l'acceptació per part de la societat. Posar en valor allò que hom és i trencar els apriorismes de la col·lectivitat de referència a ningú li interessa tant com a un mateix. No deixa de ser significatiu que a l'empara d'una revista local d'una persona que va arribar a Lleida des de Llatinoamèrica –per tant, també immigrant- hagi aparegut fa un parell de mesos el primer mitjà de comunicació dirigit per una dona autòctona, de l'entitat veïnal amb qui estan vinculades i escrit per un grup de dones musulmanes. Totes tenen en comú l'actitud proactiva, els estudis superiors, les dificultats idiomàtiques encara, el convenciment que cal treballar com a col·lectiu per poder desenvolupar el seu projecte personal, de demostrar les seues capacitats, més enllà del mocador i de la túnica.

La primera editorial ho explicita d'aquesta manera,

"Hawa, que duu el nom de la primera dona, vol recollir les inquietuds artístiques i culturals d'aquest col·lectiu de musulmanes, que vol demostrar, malgrat que els problemes de la dona al món arabomusulmà han estat sovint carizaturitzats per la manera occidental de veure'ls, que elles són prou capaces de fer-nos veure una altra realitat, el seu món, ric i ple de matisos, molt allunyat dels nostres estereotips i prejudicis. Perquè la por, el temor a l'altre, alimentats per la ignorància, ha caracteritzat sempre les relacions entre musulmans i occidentals, inclosos els lleidatans. I la visió en particular de la dona arabomusulmana no ha estat precisament molt millor perfilada:

*esclaves dels seus marits o pares, recloses en harems en la seva mitologia, empresonades o lapidades per nimietats, realitats que no són pas generalitzables i que taquen tot un col·lectiu que lluita per progressar, integrar-se, modernitzar-se i desenvolupar-se com qualsevol altre grup humà.*⁴⁸

Un dels objectius del grup és teixir una xarxa de col·laboracions que vagi més enllà dels grups musulmans. El primer número han comptat amb la participació d'entitats representatives de la ciutat com Òmnium Cultural, l'Escola Oficial d'Idiomes i el Casal de la Dona.

5. Conclusions

Remei Sipi i Mariel Araya (2005:15-16) es preguntaven el problema és ser dona o ser dona immigrant? Tal vegada, sense perdre de vista la problemàtica hauríem de veure-hi també les oportunitats. En general ser immigrant comporta una càrrega de dificultats pròpies d'un procés complex i dur de desplaçament d'un espai conegut cap a un altre el qual sovint no s'adiu amb les expectatives prèvies. Les dones que es desplacen afegeixen a les dificultats que són comunes a qualsevol persona que migra, també les específiques del fet de ser una dona. Tanmateix, totes les persones entrevistades afirmen que, tot i que la realitat ha estat més dura del que esperaven, a nivell individual han desenvolupat una transformació positiva. L'actitud, que té més a veure en ser dona que en ser immigrant és fonamental.

La sociabilitat de les dones opera en diferents direccions: cap al lloc d'origen, on manté els vincles familiars i íntims i cap al lloc d'arribada. Aquí encara li cal contactar amb les més properes i intentar obrir espais d'interrelació, tants com pugui, amb els i les autòctons. Per fer-ho, la formació, la comunicació, la informació és essencial. Elements que s'incorporen en espais de relació formals, com ara les associacions si n'hi ha.

La participació, ja de per si complexa, ho és més per a les dones immigrants. Crear, treballar de manera altruista demana temps, implicació, motivació i suport. Quan els costos són més elevats que els beneficis, o hi ha impossibilitat de dedicar-s'hi l'activitat associativa minva o s'acaba. Les dones que porten les entitats són líders, decidides, formades i actives, tanmateix tenen càrregues laborals i familiars estan immerses en processos formatius per millorar les possibilitats en un món laboral que els afecta especialment.

Que no hi hagi entitats de dones, o les que hi hagi siguin febles repercuteix sobretot en la visibilització i integració com a grup. Aquest efecte lesiona més sens dubte els grups més febles marcats pels estereotips socials. La funció de canalitzar informació, sensibilitzar, parlar dels temes que poden interessar col·lectivament a les dones queda

⁴⁸ "Editorial-Opinió", *Hawa*, hivern 2013, Núm.1, p. 4 Lleida:Gràfiques Bobalà.

també, quan desapareixen, truncada. El lloc de trobada i reflexió grupal formal se substitueix pels espais informals que canalitzen les inquietuds, la informació i les demandes i necessitats. Els resultats mostren que hi ha unes necessitats de trobada, associatives, participatives que no són cobertes per les associacions d'immigrants ni per la societat en general.

Un dels reptes de la creació de capital social com a element d'integració és que les xarxes relacionals es vagin fent cada cop més poroses amb la societat de recepció. Es comprova que en els casos analitzats, cal distingir entre les xarxes personals i les que teixeixen com a grup, com a entitat. Ja hem vist que la implicació associativa en comú és escassa. Tanmateix, algunes iniciatives individuals han fet seu el compromís cívic de treballar per l'atansament entre comunitats, després d'una dècada de convivència, encara separades.

La veu de les dones que hem triat són l'exemple que ni és adequat generalitzar ni són pobres dones immigrants, sinó actives i proactives. Constaten d'una banda que cal continuar aprofundint en l'estudi dels processos de creació de teixit social de les dones. De l'altra mostren que caldria transformar la teoria en acció i intensificar el treball intercultural amb la comunitat autòctona, el suport i la motivació per afavorir la incorporació de les dones immigrades al seu teixit social, a les manifestacions socials de caràcter públic local i treballar com una política activa la interrelació en espais comuns de trobada.

BIBLIOGRAFIA

- AIERDI, X; OLEAGA, J.A. (2011) *Estudio sobre las mujeres inmigrantes extranjeras en la sociedad vasca*. Instituto Vasco de la Mujer
- AJUNTAMENT DE LLEIDA (2012) *Les tradicions religioses i espirituals a Lleida*. Regidoria de Drets Civils, Cooperació o Igualtat. Lleida: Ajuntament de Lleida
- ARIÑO, A. (2004). "Asociacionismo, ciudadanía y bienestar social", *Papers*, Núm.74, p. 85-110
- ARTAL, C.; PASCUAL, A.; SOLANA, M. (2006) *Trajectòries migratòries de la població estrangera a Catalunya. Les poblacions marroquina, equatoriana i pakistanesa*. Barcelona. Grup de Recerca Sobre Migracions
- APARICIO, R.; TORNOS, A. (2010) . *Las asociaciones de inmigrantes en España. Una visión de conjunto*. Madrid: Ministerio de Trabajo e Inmigración
- AJA, E.; DÍEZ BUESO, L. (2000). "La participación de los inmigrantes". *La Factoría*, Núm. 10.
- ARIÑO, A. (2004). "Asociacionismo, ciudadanía y bienestar social", *Papers*, Núm.74, p. 85-110
- APARICIO, R.; TORNOS, A. (2010) . *Las asociaciones de inmigrantes en España. Una visión de conjunto*. Madrid: Ministerio de Trabajo e Inmigración
- BARDERA, A.; NAVALES, C. i al. (1992). *Informe de Girona. Cincuenta propuestas sobre la inmigración*. Document de treball. Comision de Asociaciones y Organizaciones no Gubernamentales de las comarcas de Girona. Girona

- BERIAIN, J. (1996). *La integración en las sociedades modernas*. Barcelona: Anthropos
- BOUCHARD & TAYLOR (2008). *Fonder l'avenir. Le temps de la conciliation*. Quebec: Rapport. Commission de consultation sur les Pratiques d'accomodement reliées aux différences culturelles
- BOURDIEU, P. "Le capital social", *Actes de la recherche en science sociales*, Núm. 31 p.2-3
- CASEY, J. (1997). "Les associacions i la integració d'immigrants estrangers", *Revista Catalana de Sociologia*, Núm. 9, p. 9-22
- COLECTIVO IOE (2010). *Discursos de la población migrante en torno a su instalación en España*. Madrid: Centro de Investigaciones Científicas
- CRID (2004). *Elements per a una actuació municipal de recepció i acollida d'immigrants*. Barcelona: Consorci de Recursos per a la Integració de la Diversitat (CRID)
- FARRE, N.M. (2008) *Les religions de Lleida: creure en la diversitat*. Lleida: IREL i Pagès Editors
- FLECHA, R.; GÓMEZ, J.; PUIGVERT, L. (2001). *Teoría sociológica contemporánea*. Barcelona: Paidós.
- FRANCO, A. (2009). "Percepción de los inmigrantes hispanoamericanos sobre su integración en la Comunidad de Madrid. Aspectos socioeconómicos". Separata Simposio *Inmigración e integración*. Madrid: Fundación Ciudadanía y Valores.
- GARCIA, N.(2012). *Percepció dels catalans sobre la immigració*. Barcelona: Centre d'Estudis d'Opinió-Generalitat de Catalunya
- GARCIA-MORENO, C. (2011) "La prensa como herramienta de sensibilización social: el caso de la mujer inmigrante marroquí". Comunicació presentada Congrés *Comunicació, migració i ciutadania*. Universitat Autònoma de Barcelona <http://zaguan.unizar.es/ojs/index.php/ais/article/viewFile/360/354>
- GARRETA, J; SAMPER, L, i al. (2006). "Associacionisme i acomodació dels immigrants d'origen africà" *Recerca i Immigració*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Secretaria per la Immigració, p. 103-118
- GARRETA, J. (1998). *Minories ètniques, associacionisme e integració cultural*. *Papers*, Núm. 56, p. 197-23
- GONZALEZ, C.; ALVAREZ-MIRANDA, B. (2005) *Inmigrantes en el barrio. Un estudio cualitativo de opinión pública*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales
- GREGORIO, C. (2012) "Tensiones conceptuales en la relación entre género y migraciones. Reflexiones desde la etnografía y la crítica feminista" *Papers*, Núm. 97 p. 569-590
- HERRERA, E. (1994). "Reflexiones entorno al concepto de integración en la sociología de la inmigración". *Papers*, Núm. 43, p.71-76
- MARTÍN PÉREZ, A. (2004) "Las asociaciones de inmigrantes en el debate sobre las nuevas formas de participación política y de ciudadanía: reflexiones sobre algunas experiencias en España", *Migraciones*, núm. 15, p. 113-143.
- MARTINEZ, C.; PASCUAL, P.(2006). *Cómo nos vemos. Percepción entre la población inmigrante y autóctona de la provincia de Córdoba*. Córdoba: Fundación para el desarrollo de los pueblos de Andalucía.

- MAYA, I; , MARTÍNEZ M.F.; GARCÍA, M. (2004). *Cadenas migratorias y redes de apoyo social de las mujeres peruanas en Sevilla*. Sevilla: Publicaciones de la Universidad de Sevilla
- MAYORAL, D.; SANVICEN, P. (2012) "*Présence et contribution des femmes africaines d'Espagne. Le cas spécifique de la Catalogne*" dins Papa Demba Fall et Jordi Garreta Bochaca (éds.) *Les migrations africaines vers l'Europe. Entre mutationset adaptation des acteurs sénégalais*. Senegal p. 159-172
- MAYORAL, D; TOR, M.(2009). *Cultures en interacció: la vida quotidiana*, Barcelona: edicions 62
- MAYORAL, D.; MOLINA, F. SANVICÉN, P. (2006). *Diàlegs al voltant de la interculturalitat*. Lleida: Pagès editors
- MAYORAL, D.; MOLINA, F. SANVICÉN, P. (2011). *El Àgora compartida. Democràcia y Asociacionismo de inmigrantes*. Lleida: Editorial Milenio
- de MIGUEL, V.; SOLANA, M.; PASCUAL, À. (2005) *Redes sociales de apoyo. La inserción de la población extranjera*. Bilbao: BBVA.
- MORELL, A. (2005). "El papel de las asociaciones de inmigrantes en la sociedad de acogida: cuestiones teóricas y evidencia empírica". *Migraciones*, Núm. 17, p. 111-142.
- MORERAS, Jordi (2009). *Actors i representacions. L'associacionisme d'origen marroquí a Catalunya*. Barcelona: Departament d'Acció Social i Ciutadania. Secretaria per la Immigració.
- MOTA, P. (2008). *La recerca en Migracions a Catalunya 2003-2007*. Barcelona. Fundació Bofill
- NADAL, M.; Oliveres, R.; Alegre, M. A. (2002). *Les actuacions municipals a Catalunya en l'àmbit de la immigració*. Barcelona: Fundació Bofill
- OBSERVATORI DEL TERCER SECTOR (2009). *L'evolució de l'associacionisme immigrant a Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- PASQUAL, J.; ROVIRA, E. (2009). *Diversitat cultural i globalització: nous reptes per al moviment associatiu*. Barcelona: Fundació Desenvolupament Comunitari. Ajuntament de Barcelona.
- PUJADAS, J. J.(2006). "Diversidad cultural frente a nacionalismo político: los frentes abiertos en el ámbito educativo."*Tiempos de América: revista de historia, cultura y territorio*. Núm. 13 , p. 121-132. <http://www.raco.cat/index.php/TiemposAmerica/article/view/105687/166390>
- PUTMAN, R. (2000). *Per a fer que la democràcia funcioni. La importància del capital social*. Barcelona: Proa
- ROS, A. (2011). *Dones immigrades en la societat xarxa catalana: el paper de les noves tecnologies de la informació i la comunicació en la formació de capital social, la integració en el mercat laboral i la inclusió en l'administració Pública*. Barcelona: UOC. Institut Català de les Dones.
- SANVICEN, P. (2000). "Cultures en contacte a Catalunya" *Revista Catalana de Sociologia*, Núm 10, p. 23-56
- SIPI, R. (2000). "Las asociaciones de mujeres ¿agentes de integración social?" *Papers*, núm. 60, p. 355-364
- SIPI, R., ARAYA, M.(2005). *Les dones migrades. Apunts, històries, reflexions, aportacions*. Institut Català de les dones. Quaderns de l'Institut Núm. 5 Barcelona: Institut Català de les Dones

- SOW, P. (2003). *Senegaleses y gambianos en Cataluña (España). Análisis geosociológica de sus redes espaciales y sociales*. Universitat Autònoma de Barcelona. Tesis doctoral inèdita
- SOW, P.; MERCADER, N. (2005). *Migracions senegaleses a Catalunya. Formes i relacions de comunicació entre associacions d'immigrants de Catalunya i el seu lloc d'origen*. Barcelona: Fons Català de Cooperació al Desenvolupament i Comissió europea
- SÜB, A. (2002). "Estrategias de intervención y reivindicación política. Asociacionismo de mujeres inmigrantes entre asistencialismo y empowerment" dins GREGORIO C.; AGRELA, A. (eds) *Mujeres de un solo mundo: globalización y multiculturalismo*. Granada: Universidad de Granada. p. 289-314
- SUBIRATS, J, (2004). *Pobreza y exclusión social. Una análisis de la realidad española y europea*. Col·lecció Estudis Socials. Núm. 16. Barcelona: Fundació la Caixa
- TORRES, F. (2008). "Los nuevos vecinos en la plaza. Inmigrantes, espacios y sociabilidad pública". *Revista de Antropología Iberoamericana*. www.airb.org Vol. 3. Núm.3. p. 366-397
- TORRES, T. (2012). *Análisis del desarrollo laboral de las mujeres inmigrantes de origen latinoamericano a partir del capital humano, social y cultural; y la incidencia de la vía escogida para ingresar y permanecer en el país en este desarrollo*. Treball final del Màster en Migracions i Mediació Social. Universitat de Lleida, inèdit
- VICENTE. T. (2006). "Importancia de los flujos migratorios de mujeres" dins BLANCO. C. (ed) *Migraciones. Nuevas movildades en un mundo en movimiento*. p. 206-236
- UNZUETA. A. (2009). *Asociacionismo de mujeres inmigrantes latinoamericanas y codesarrollo en el País Vasco: condicionantes y posibilidades*, Cuadernos Bakeaz, Núm. 95. p. 1-16